

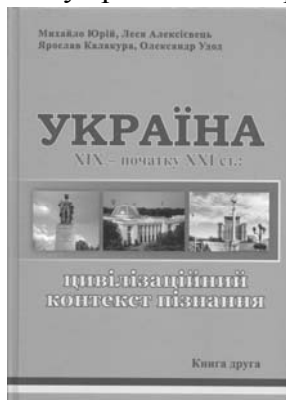
РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

ЮРІЙ М. Ф. УКРАЇНА ХІХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ ПІЗНАННЯ / М. Ф. ЮРІЙ, Л. М. АЛЕКСІЄВЕЦЬ, Я. С. КАЛАКУРА, О. А. УДОД. – ТЕРНОПІЛЬ: АСТОН, 2012. – КН. II. – 696 С.

Глобалізаційні процеси, що відбуваються нині, актуалізують використання цивілізаційного підходу як новаторського методологічного напрямку в осмисленні історичного минулого й сьогодення кожної з держав, які входять у світову цивілізацію. Різноманіття цивілізацій становлять одну глобальну історію людства. Тому розгляд історії національної держави поза всесвітньо-історичним контекстом є неможливим. Визначення місця України в системі світової цивілізації належить до пріоритетних завдань сучасної української історичної науки. Саме цивілізаційний аналіз дає змогу побачити унікальність української нації, простежити особливості формування й розвитку України як локальної цивілізації, показує взаємовпливи національного і світового в історичному процесі. Важливу роль при цьому відіграє соціокультурна специфіка народу, що є цементуючою основою формування цивілізаційного виміру.

В українській історіографії останніми роками помітно зростає увага до цивілізаційної проблематики. У цьому контексті приємно відзначити вихід у світ ґрунтовного наукового дослідження “Україна: цивілізаційний контекст пізнання”, підготовленого в двох книгах, за участю провідних українських науковців Михайла Юрія, Лесі Алексієвець, Ярослава Калакури, Олександра Удода. Перша – охоплює аналіз української історії від найдавніших часів до ХVІІІ ст. включно, тоді як друга – з’ясовує сутність та особливості цивілізаційного пізнання нової і новітньої України у ХІХ – початку ХХІ ст. З приводу першої, автору даних роздумів уже довелося писати, тож з великим інтересом читаємо другу книгу даного наукового проекту.

Дослідники поставили за мету концептуально осмислити особливості української цивілізації в ХІХ – на початку ХХІ ст. на основі застосування цивілізаційної теорії, що дала змогу “поновити парадигматику наукового знання і спонукала до об’єктивної інтерпретації вітчизняних реальностей” (с. 15). Високі цілі пробуджують честолюбні наміри. Авторському колективу вдалося створити оригінальне дослідження, в якому по-новому висвітлено модернізаційні та цивілізаційні процеси, що відбувались і відбуваються в Україні впродовж ХІХ – початку ХХІ ст. Особливу увагу звернено на становлення української нації, відновлення національної державності на початку ХХ ст., висвітлення історії України в умовах режиму одноособової влади й тоталітаризму та державотворчі процеси і кризові ризики в добу Незалежності, розкриття східноцивілізаційної складової соціокультурних особливостей українського соціуму та модернізаційних перетворень у контексті цивілізаційного утвердження і розвитку України в сучасну епоху державотворення з урахуванням новітніх тенденцій облаштування світового устрою. Одним із важливих завдань праці є погляд у глибини історії, “дослідження коренів нашої культури, цивілізації (рух догори шаблями, що ведуть донизу)”, аби дати відповіді й зрозуміти ключ до сьогодення та перспективи розвитку українського суспільства. А все для того, щоб наша державність не перебувала в “турбулентній зоні між покинутим минулим, у яке не можна повернутись, і непередбачуваним майбутнім” (с. 6). Реалізуючи мету й завдання праці, автори запропонували неординарну структуру дослідження: реконструкція української історії вміщена в шести розділах та низці підрозділів, які охоплюють теоретико-методологічні та історіософські проблеми цивілізаційного пізнання нової і новітньої історії України.

Монографія побудована за хронологічно-проблемним принципом, має міждисциплінарний характер, спираючись на здобутки таких галузевих наук, як етнологія, етнографія, культурологія, філософія, правознавство, філологія, соціальна психологія та ін.

До заслуг авторів можемо віднести значний фактичний матеріал, зібраний у праці, постановка й системне висвітлення дискусійних в українській історіографії питань. Широкий масив вітчизняної і зарубіжної історіографії, різноманітність джерельної бази, новітні методи дослідження сприяли створенню підсумково-узагальнюючого дослідження, в якому розкрито феномен України як самостійної цивілізації, висвітлено соціокультурні особливості української нації, сформульовано бачення як глобальних, так і, власне, українських проблем у досліджуваній період, накреслено шляхи їх розв'язання.

Цивілізаційну ідентичність України дослідники розкривають через призму процесів модернізації, їх впливу на українське суспільство й культуру. В історіографії модернізаційне тлумачення історії, зазвичай, пов'язане із процесами удосконалення суспільства, індустріалізацією. У монографії, в світлі цивілізаційної інтерпретації, модернізація охоплює не лише економічний чинник, а в першу чергу – соціокультурну специфіку української нації, загальнонаціональну ідеологію, що формують її цивілізаційну якість. На думку авторів, модернізаційні процеси змінювали українську реальність ще з XVII ст. У зв'язку з тим, що процеси історичного перетворення суспільства ще не завершилися, українська культура має два рівні: традиційний (базовий) і новий. Завдяки модернізації у “підсумку формується самостійний рівень культури, який за характеристиками суттєво відрізняється від вихідного і складним чином взаємодіє з культурою базового рівня” (с. 7). Для визначення “початкового і пізніше створеного в історії людства” служить тріада: архаїчного, традиційного, модерного, які взаємодіють і перехрещуються між собою. Матриця їх співпраці дає змогу зрозуміти вплив кожного на процеси модернізації. Проте лише тонкий баланс трьох елементів тріади, за переконанням науковців, умова найменш болісної модернізації. Співвідношення між собою архаїчного, традиційного й модерного “породжує цивілізаційну ідентифікацію, передбачаючи її приналежність до певного типу розвитку цивілізації” (с. 13).

Зазначимо, що проблеми модернізації на сучасному етапі, є особливо актуальними, адже знайти гідне місце у світовій цивілізації можна лише, усвідомивши власну національну ідентичність, а також, забезпечивши накреслений вектор перетворень. Нині існують різні тлумачення концепту “модернізація”, думки відносно двоїстості модернізації, ставиться під сумнів доцільність перейняття західного досвіду модернізації, як і загалом відсутність “універсального рецепту” цих процесів. Автори монографії подали власне бачення означених проблем. Зокрема, модернізацію розглядають як процес переходу від традиційного суспільства до сучасного. На думку науковців, головними рисами традиційних суспільств є домінування традиції над інновацією, наявність релігійного або міфологічного виправдання традиції, сучасних – переважання інновацій над традицією, світський характер соціального життя, поступальний (нециклічний) розвиток, виділена персональність, переважаюча орієнтація на інструментальні цінності, демократична система влади, наявність налагодженого попиту, тобто, здатності виробляти не заради насущних потреб, а майбутнього, активний діяльний психологічний склад (особистість типу А), надання переваги світоглядному знанню точних наук і технологій (техногенна цивілізація) (с. 19).

Дослідники вважають, що для України XIX – початку XXI ст. характерна “наздоганяюча модель” модернізації. У прагненні наздогнати розвинені (сучасні) суспільства Заходу в Україні створюються своєрідні анклавні сучасного життя (Київ, Львів, Донецьк), що полегшують завдання модернізації. Однак автори застерігають від можливих загроз реалізації такої моделі модернізації, що полягають у посиленні соціальної несправедливості, відсутності в суспільстві духовної перспективи, небезпеки авторитаризму. Вони переконані, що універсальних форм легітимізації модернізації немає. Для кожної країни притаманні свої риси, ознаки в забезпеченні успішної модернізації. І, звісно, для України це не анклавна модернізація, як імітація чужого досвіду, що часто призводить до етнічного розриву і змушує задуматися над збереженням етнічної цілісності. Орієнтацію нашої держави на

“наздоганяючу модель” модернізації дослідники вважають помилкою. Разом з тим переконані, що потрібно шукати підстави розвитку у власній культурі. “Психологічні особливості українського народу – душевність, тобто, неспроможність до абстрактних стосунків, і наявність святинь – віри в ідеали, без сумніву, можуть стати передумовою модернізації (постмодернізації), створення нової України” (с. 27).

Окрему увагу слід звернути на новаторський підхід науковців у висвітленні модернізаційних процесів у Російській та Австро-Угорській імперіях у ХІХ – на початку ХХ ст. (розд. 1). У вітчизняній історіографії процеси, що відбувалися у вказаний час, характеризують як українське національне відродження, в якому визначальними були проблеми націотворення та державотворення. Автори монографії відійшли від усталених підходів до даних питань й розглядають їх під кутом зору модернізації та її впливу на український соціум.

Відштовхуючись від окресленої проблематики, проаналізовано зміни в суспільно-політичному житті, сфері ідеології на українських землях, порізних державними кордонами. Дослідники проводять думку про імперський характер модернізації в Російській імперії, що передбачала не структурну трансформацію суспільства, а переважно кількісні зміни всередині тих чи інших сфер, насамперед – пов’язаних з військовим будівництвом. Тому “для держави, яка лише намагалася скоригувати свій внутрішній устрій, а не змінити його в результаті ліберальних модернізаційних процесів, велика війна була життєво небезпечною” (с. 46). Привернено увагу до причин і повстань у Російській імперії, кризи самодержавства, що, на думку науковців, були пов’язані з тривалим процесом десакралізації влади, знищенні її звичного образу в очах низів, здатністю вимушених соціальних низів збиватися в натовпи. Автори переконані, “напередодні 1917 року царська імперія перетворилася на історичний анахронізм, що було платою за відторгнення ліберальних реформ” (с. 53–54).

Модернізаційні процеси в Австро-Угорщині розглядаються як успішніші, ніж у Російській імперії. При цьому проаналізовано їх схожі риси та серйозні відмінності. До перших науковці відносять однакові в часі витoki даних процесів, що почалися ще у ХVІІІ ст., крім того неоднакова готовність різних частин держави розв’язувати різноманітні питання перебудови, а також відставання модернізації, відсутність “періоду чисто ліберального розвитку – на відміну від Англії, Франції та Німеччини”. Можемо погодитися із твердженням науковців, що початок масштабної індустріально-капіталістичної і державно-правової модернізації Габсбурзької імперії датується лише з 60-х років ХІХ ст., коли внаслідок революції 1848 року, а згодом під впливом воєнних поразок виникла суттєва потреба переоблаштування імперії (с. 54). Безумовно, дуалізм 1867 р. сприяв розгортанню модернізаційних процесів у Австро-Угорщині, а монархія Габсбургів отримала новий імпульс, змогла знову зайняти своє місце серед великих європейських держав. При цьому дослідники не оминули увагою суперечностей модернізації у Австро-Угорській імперії, що проявлялися в сфері міжнаціональних відносин, процесах національної ідентифікації народів багатонаціональної держави, національному “егоїзмі” та інерції гегемонізму австро-німців, націоналізмові угорців. Аргументовано доведено тезу про переважання політичних свобод у західноукраїнського населення від наддніпрянських українців та відставання перших від других у економіці, адже господарство краю й надалі залишалося чітко вираженим аграрним. Підбиваючи підсумки відносно порівняльних аспектів модернізаційних процесів у Австро-Угорській та Російських імперіях, автори зазначають про дві різні модернізації. “На західноукраїнських землях – продовження периферійної (щодо західного світу-економіки) модернізації... А в підросійській Україні після 1861 року модернізація піднялася на якісно новий рівень: від периферії імперії до розвиненої її території” (с. 73).

ХІХ – початок ХХ ст. – це час націогенези українського народу, формування його національної ідеології. У цьому контексті значний науковий і практичний інтерес становлять роздуми дослідників про вплив модернізаційних процесів на становлення української нації. Автори задаються питаннями – що означає нація? Коли із народу постала модерна нація?

Хто є творцем націй? За яких умов і хто сприяв (або заважав) становленню української нації? На яких українських землях національна ідея була зрілішою? Ці, далеко не риторичні питання, знаходять наукове обґрунтування на сторінках рецензованого видання. Стислу, але глибоку відповідь на зазначені формулювання знаходимо в твердженні: “Український народ, наслідуючи ті самі принципи, що й інші європейські народи, завдяки модернізаційним процесам, у протистоянні з владою Російської та Австро-Угорської імперій як з “іншим”, створивши себе “уявною спільнотою”, почав називатися на початку ХХ ст. українською нацією” (с. 107). Порівнюючи національну ідентичність на роз’єднаних державними кордонами українських землях, автори однозначні у висновках про те, що викристалізованою як нація була спільнота галицьких українців, на відміну від аморфності тієї частини українського народу, котра належала до Російської імперії. А все переважно тому, що образ “іншого” там, у Росії, був “розмитий”, нечіткий, тому власна ідентифікація була такою ж розмитою. Аргументи науковців аналітичні, переконливі, базуються на концепціях і підходах дослідників націоналізму та власному баченні даної проблематики.

Аналізуючи українство на рубежі ХІХ–ХХ ст., дослідники чималу увагу приділили характеристиці епох модерну та модернізму, з’ясували соціокультурні, ідеологічні та політичні зміни, що відбулися під їх впливом у Європі загалом та Україні, зокрема. В зв’язку з цим, розглянули такі похідні модернізму, як кризу ідентичності, маргіналізацію суспільства, аналіз яких дав змогу зрозуміти причини революційного терору і виникнення українського націоналізму. При цьому автори детально розкрили недостатньо висвітлену в українській історіографії проблему тероризму в Україні, її теоретичну складову й практику терористичних дій. Вони стверджують про важливу роль у терористичному русі українців. Причини, на думку науковців, зрозумілі: через відсутність у політичній культурі українців відчуття державності, що помножено на маргінальність, штовхало їх на такі вчинки (с. 145). У руслі “модернізаційної” теорії розглянуто питання виникнення українського націоналізму, з’ясувано його сутність, витоки, специфіку ідеологізації на рубежі ХІХ–ХХ ст. Безумовно, в час націотворення націоналізм об’єднував людей, протиставляв їх, залучав народ до політичної боротьби, сприяв перетворенню його в націю.

Усвідомлення України та відновлення власної державності (1900–1921) викладені у другому розділі монографії. З погляду цивілізаційного підходу розглянуто ключові віхи української історії в надзвичайно складний час самоусвідомлення українців як цілісності, боротьби за здобуття національної державності, її створення, втрату та відновлення у зовсім відмінній формі. Варто зазначити, що модернізаційні процеси кінця ХІХ – початку ХХ ст. сприяли поширенню національної самосвідомості й самоусвідомленню українців як єдиного національного організму. Погоджуємося із авторами книги, що діячі українського руху напередодні Першої світової війни вважали себе не регіональними представниками, а лідерами всієї нації. На нашу думку, в умовах бездержавності, дії на Східній Україні Валуєвського циркуляру й Емського указу, а також прагненні із Галичини створити “духовний П’ємонт” української нації й поширити здобутки на всі українські землі, ідеологи та ініціатори національного відродження намагалися через культурну інтеграцію регіонів об’єднати Україну. З цих позицій у монографії показано усвідомлення необхідності скоординованих та спільних дій провідників української справи, зокрема, В. Антоновича, І. Франка, Лесі Українки, М. Грушевського, С. Петлюри, Є. Петрушевича з метою створення в перспективі єдиного українського фронту боротьби за соборну й вільну Україну.

Перша світова війна в книзі розглядається в двох вимірах: загальнолюдському – як глибока психологічна травма, заподіяна українському суспільству, цивілізаційному – важливий етап самоусвідомлення українців та України як цілісності в її етнічних кордонах.

Загальноукраїнську революцію 1917–1921 рр. науковці трактують як самодостатній суспільно-політичний проект, що охопив і ті українські землі, які не входили до Російської імперії, зокрема, Західну Волинь, Галичину, Буковину, Закарпаття, й вилився у світове явище геополітичної трансформації і модернізації в контексті Центральної та Східної Європи. На сторінках даного розділу, спираючись на нові методологічні засади, уникаючи

тенденційності, спрощеності й догматизму, автори проаналізували три фази Української революції і державотворення 1917–1921 рр., зацентрувавши увагу на низці ключових, водночас, дискусійних питаннях кожного з них, як-от, позиція і тактика провідних українських політичних сил та їх лідерів щодо консолідації українського руху та державотворення, головні прорахунки діяльності Центральної Ради, міжнародний контекст діяльності Української Народної Республіки, різні оцінки Гетьманату і постаті Павла Скоропадського в уенерівській, прогетьманській, більшовицько-марксистській, новітній українській і російській історіографії, мотиви й причини створення Директорії, її сутність, характер, заслуги й прорахунки, феномен ЗУНР та Акт злуки з УНР як крок до утвердження української ідентичності. У цивілізаційному прочитанні національної історії окреслені проблеми мали не лише національний, а й транснаціональний вимір.

Характерно, аналізуючи проблеми національно-визвольних змагань українців на початку ХХ ст., автори неодноразово звертаються до вислову “повчальні уроки”, даючи можливість читачам зрозуміти й переосмислити складні сторінки історії, щоб не допустити помилок, які тоді призвели до втрати Україною національної незалежності.

Новий поділ України між Європою і Євразією призвів до того, що наша держава “як геополітична та етнографічна цілісність перестала існувати”. Якщо після Першої світової війни “контури української цивілізації витримали перевірку на виживання”, то з початку 20-х рр. ХХ ст. національну ідентичність, яка перебувала в зоні міжцивілізаційного протистояння, поглинула Радянська імперія.

Цивілізаційні обрії України були придушені режимом одноособової влади і тоталітаризмом (розд. 3). Нині в історичній науці тривають дискусії відносно оцінки радянського періоду історії України, що фокусуються навколо проблем, чи було створено в СРСР нову цивілізацію? Чи була УСРР складовою радянської цивілізації? Науковці не апелюють до формулювання “радянська цивілізація”, ймовірно, ставлячи його під сумнів. Більшовицьку модернізацію розглядають як архаїзацію, що вилася в репресивність, підпорядкування особистості соціуму. Горнилом архаїки став терор, що створив репресивний партійно-бюрократичний апарат на чолі з диктатором, який протистояв усьому населенню. Проте, на переконання авторів, архаїка була приречена на поразку логікою цивілізаційного процесу, а її успіх міг бути лише тимчасовим (с. 317, 325). Аналіз соціокультурних аспектів терору, дав змогу дослідникам стверджувати, що в Радянському союзі впродовж сімдесяти років будували “сакральну цивілізацію”, повністю підкорену диктатові та міфологічній свідомості, поглинуту реалізацією утопічно-міфологічного масштабного проекту, невиконання якого ставило під сумнів існування цього “сакрального суспільства”.

Українська державність в УСРР була лише формальністю, в якій не було легального місця для людини. “Военно-комуністичні” методи господарювання, політика непу, колективізація та індустріалізація були спрямовані не на задоволення потреб людини, а на зміцнення тоталітарного режиму. Ціна, яку заплатили українці за входження в цю “сакральну цивілізацію”, була непомірно високою – голодомори 1921, 1932–1933, 1946–1947 років та масове знищення людей. Страхіття терору з боку радянської влади знайшли відображення на сторінках даного розділу монографії. Крім того, цілком логічним є звернення авторів до проблеми виникнення тоталітарної течії в українському націоналізмі (українського інтегрального націоналізму) 20–30-х рр. ХХ ст., що, на їх думку, був спробою відповіді на історичний виклик більшовицького тоталітаризму. При цьому простежено вплив фашизму, усташизму на ідеологію українського інтегрального націоналізму. З позицій боротьби проти сваволі радянської влади, за національні інтереси українського народу, здійснення законного права України на вихід із Радянського Союзу розглянуто дисидентський рух в Україні кінця 50-х – поч. 80-х рр. ХХ ст. Сутність етапу перебудови була пов’язана із усвідомленням прихованого “розколу між соборним і ліберальним моральними ідеалами”. “Вплив лібералізму зростав за одночасної активізації прямо протилежних процесів”, але “правляча еліта намагалася врешті-решт знайти вихід, поглиблюючи ліберальний підхід до

проблем” (с. 475, 477). Події 19–21 серпня 1991 р. були перемогою ліберальних сил над “традиційно орієнтованою елітою, яка прагнула затримати процес лібералізації”.

У четвертому розділі, присвяченому відновленню незалежності України, проаналізовано державотворчі процеси через призму політичної діяльності президентів Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенка. Автори вдаються до аналізу особливостей соціально-психологічних настанов кожного з трьох українських президентів щодо прийняття політичних рішень, зауважуючи, що Л. Кравчук загалом використовував змагальну модель, Л. Кучма – переважно формальну, а В. Ющенко завдяки особистісним рисам характеру тяжів до колегіальної (с. 500). Проблеми, котрі склались у державотворчих процесах і в українському суспільстві загалом за двадцять років незалежності, на думку дослідників, призвели до перманентної кризи, що супроводжується низкою ризиків (політичних, соціальних, а також ризиків, пов’язаних з глобалізацією) та викликів. Наголошується на двох варіантах адекватної відповіді на виклики сьогодення, зокрема, перший полягає у інтенсивній “імплантації” інститутів демократичної держави і громадянського суспільства в політичні та соціально-економічні структури сучасної України, зближення з євроструктурами й інтеграцію до них, другий – розвиток тенденції посилення авторитарних методів у керівництві, що намітилася впродовж останніх років. Об’єктивно другий шлях веде до зближення з Росією, інтеграції з нею і Білоруссю (с. 512).

Значну увагу в монографії приділено проблемі цивілізаційного вибору України: Європа чи Азія, Захід чи Схід? Для обґрунтування чинників, що заважають українцям повною мірою відчувати себе європейцями, автори вдаються до аналізу таких проблем, як екстенсивне й інтенсивне, економічний менталітет (розд. 4.2), східноцивілізаційна компонента соціокультурних особливостей українського соціуму – маніхейство та візантизм (розд. 5). Їх аналіз дав змогу зрозуміти складність цивілізаційної ситуації українського соціуму – переважання екстенсивного над інтенсивним, перше належить до атрибутивних характеристик російської цивілізації; присутності традиціоналізму української економічної культури, збереженої завдяки православ’ю; наявності маніхейства як невід’ємної складової вітчизняної культури з притаманним йому пошуком вирішення соціальних завдань на шляху ненависті до людей, позначених ознаками зла; впливу візантизму на українську цивілізацію, що відрізняє її від християнських цивілізацій західного типу. Серед інших факторів, що стримують наш європейський вибір, дослідники називають наступні: зрощення влади з власністю, безґрунтовність реформ, відсутність діалогу народу з державою, етнічна маргінальність (розд. 6) та ін. Науковці аргументовано доводять тезу про цивілізаційну невизначеність нашої держави, причини котрої вбачають, як у особливостях історичного розвитку української цивілізації, що синтезувала східні і західні орієнтації в системі цінностей, так і в розмитості цивілізаційного вектору сучасного українського керівництва.

Свого часу, Михайло Грушевський, міркуючи над цивілізаційною орієнтальністю українського народу, писав: “... в порівнянні з народом великоруським український є народом західної культури – одним з найбільш багатих східними орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним” [1, с. 13]. Тож, не вступаючи в полеміку з видатним українським істориком, зазначимо, що потенційно українцям ближча західна стихія, але, погоджуючись із авторами рецензованого видання, “... “ментальна тінь минулого” не дає нам зробити цей однозначний вибір. Адже третина українського населення продовжує бачити себе в полі російського вектору, а ті, які хочуть у Європу, через свою спотворену східною деспотією душу не можуть зробити цього” (с. 686). Для того, щоб повернути Україну в Західну цивілізацію, й знайти своє місце в Європі, необхідні, на думку дослідників, перетворення власного історико-культурного коду, корегування українського менталітету. Однак, автори застерігають від повного прийняття універсалізму західної цивілізації, запозичивши лише її переваги, при цьому зберегти й розвинути власний “культурний суверенітет”. Допоки ці процеси не завершилися й тривають у часі, перед Україною постає, погоджуємося з науковцями, вагомий виклик – цивілізаційний.

Отже, можна шукати інші точки зору на історію України, проте цивілізаційний підхід, викладений в рецензованій монографії, без претензій на абсолютизацію даної наукової теорії, забезпечує цілісне сприйняття світової та національної історії, показує багатогранність соціокультурного та духовного світу української нації. Така методологія вимагала від авторів енциклопедичної ерудиції й титанічної працездатності, що вилилися в новаторське, оригінальне, ґрунтовне дослідження, – “Україна: цивілізаційний контекст пізнання” (у двох книгах).

Список використаних джерел

1. *Грушевський М.* На порозі Нової України. Гадки і мрії / М. Грушевський. – К., 1918. – 120 с.

Оксана Валіон (Україна)